ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

# إنَّ VA UNING O‘XSHASHLARI (HARFLAR NASIXA): ARAB TILI NAHVIDA TA’KID VA TASHBIH ADATLARINING GRAMMATIK TAHLILI

**Orifxonova Soliha Davronjon qizi**
Alfraganus universiteti talabasi

**Raximjanov Masrur Nugmanovich**
Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.21331836

**ANNOTATSIYA:** Mazkur maqola arab tili grammatikasidagi "harflar nasixa" (الحروف الناسخة) — jumla ismiyaning i’rob tuzilishini o‘zgartiruvchi maxsus harflar guruhini, xususan إنَّ va uning o‘xshashlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada ushbu harflarning nahviy tabiati, ismga nasb va xabarga raf’ berish xususiyati, har bir harfning o‘ziga xos semantik ma’nosi (ta’kid, tashbih, istidrak, tamanniy, tarajji) hamda ularning amal qilish shart-qoidalari izchil yoritilgan. Shuningdek, إنَّمَا kabi "kaffa" bilan birikkan shakllarning nasx xususiyatini yo‘qotishi masalasi ham ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.

**Kalit so‘zlar:** harflar nasixa, إنَّ وأخواتها, ismi inna, xabari inna, ta’kid, tashbih, istidrak, tamanniy, tarajji, kaffa, arab tili nahvi

**KIRISH.** Arab tili nahvida jumla ismiyaning asl i’rob holatini o‘zgartiruvchi ikkita asosiy nasixa (نَاسِخ — bekor qiluvchi/o‘zgartiruvchi) guruhi mavjud: birinchisi — noqis fe’llar (كَانَ va uning o‘xshashlari), ikkinchisi esa harflar nasixa, ya’ni إنَّ va uning o‘xshashi hisoblangan olti harf. Agar noqis fe’llar mubtadani marfu’ holida qoldirib, xabarni mansub holatga o‘tkazsa, harflar nasixa aynan teskari ta’sir ko‘rsatadi: ular mubtadani mansub holatga o‘tkazadi, xabarni esa marfu’ holida qoldiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, إنَّ va uning o‘xshashlari arab tilidagi nutqning eng muhim mantiqiy-uslubiy vositalaridan biri hisoblanadi — ular yordamida gapga ta’kid, shubha, istisno, orzu yoki umid kabi nozik ma’no ottenkalari kiritiladi. Bu harflarni to‘g‘ri qo‘llash va tushunish arab tilidagi matnlarni, xususan Qur’oni karim va klassik adabiyot namunalarini chuqur anglash uchun zaruriy shartdir.

Maqolaning maqsadi — إنَّ va uning o‘xshashi hisoblangan harflarning nahviy-semantik tabiatini tizimli tarzda yoritish, ularning har birining o‘ziga xos ma’nosini aniqlash hamda amal qilish qoidalarini ko‘rsatishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) harflar nasixa tushunchasining nahviy mohiyatini ochib berish; 2) ularning to‘liq ro‘yxati va semantik ma’nolarini keltirish; 3) ismi inna va xabari innaning shakliy xususiyatlarini tahlil qilish; 4) amal qilish shartlari va istisno holatlarini ko‘rsatish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

**Harflar nasixa tushunchasi va to‘liq ro‘yxati.** Harflar nasixa — bu jumla ismiyaning boshida kelib, mubtadani mansub, xabarni esa marfu’ holatida qoldiruvchi olti maxsus harfdir. Bu harflar quyidagilardan iborat: إنَّ (albatta, haqiqatan — ta’kid ma’nosida), أَنَّ (ki, -ligi — bog‘lovchi vazifasida, ko‘pincha ergash gap boshlovchisi sifatida), كَأَنَّ (go‘yo, xuddi — o‘xshatish ma’nosida), لَكِنَّ (biroq, lekin — istidrak, ya’ni oldingi fikrga qarshi qo‘yish ma’nosida), لَيْتَ (kouiki, qani edi — tamanniy, ya’ni erishib bo‘lmaydigan orzu ma’nosida), لَعَلَّ (ehtimol, balki, umid qilamanki — tarajji, ya’ni erishish mumkin bo‘lgan umid yoki qo‘rquv ma’nosida).

Ushbu olti harf nahv ilmida "إنَّ وأخواتها" (Inna va uning opa-singillari) nomi bilan mashhur bo‘lib, ular barchasi bir xil grammatik funksiyani bajaradi — jumla ismiyaning i’rob tuzilishini o‘zgartiradi — ammo har biri o‘ziga xos semantik yukka ega. Shu jihatdan ular كَانَ va uning o‘xshashlaridan farq qiladi: agar noqis fe’llar asosan zamon-aspekt ma’nolarini ifodalasa, harflar nasixa mantiqiy-modal ma’nolarni (ta’kid, shubha, istisno, tilak) ifodalaydi.

إنَّ va uning o‘xshashlaridan keyin keluvchi birinchi qism "ismi inna" (اسم إنّ) deb ataladi va u mansub holatda bo‘ladi. Masalan: إنَّ اللهَ غَفُورٌ (Albatta, Alloh mag‘firatlidir) jumlasida اللهَ — ismi inna

bo‘lib, fatha bilan mansubdir. Ikkinchi qism esa "xabari inna" (خبر إنّ) deb ataladi va u marfu’ holatida qoladi — yuqoridagi misolda غَفُورٌ so‘zi xabari inna bo‘lib, damma bilan marfu’dir.

Xabari inna ham, xuddi xabari kāna kabi, uch xil shaklda kelishi mumkin: mufrad (bir so‘zdan iborat, yuqoridagi misoldagi kabi), jumla (fe’lli yoki ismli to‘liq gap, masalan إِنَّ الطَّالِبَ يَجْتَهِدُ — bu yerda يَجْتَهِدُ fe’lli jumla xabar vazifasini bajaradi) yoki shibhul jumla (zarf yoki jar-majrur birikmasi, masalan إِنَّ الكِتَابَ عَلَى الطَّاوِلَةِ).

Muhim nahviy qoida shundaki, ismi inna zamir shaklida kelganda, u albatta muttasil (qo‘shilgan) zamir shaklida bo‘ladi: إِنَّكَ مُجْتَهِدٌ (albatta sen tirishqoqsan) jumlasidagi كَ zamiri shu qoidaga misoldir. Bundan tashqari, agar ismi inna nakira bo‘lsa va xabar shibhul jumla (zarf yoki jar-majrur) bo‘lsa, ko‘pincha xabarning ismdan oldin kelishi afzal ko‘riladi, masalan: إِنَّ فِي الدَّارِ رَجُلًا kabi konstruksiyalarda bu tartib qo‘llaniladi.

إِنَّ va أَنَّ — ikkalasi ham ta’kid ma’nosini beradi, biroq ular orasida muhim farq mavjud: إِنَّ mustaqil, boshlanuvchi (ibtidoiya) jumlalarda qo‘llanadi va ko‘pincha gapni yangi fikr bilan boshlash uchun ishlatiladi, أَنَّ esa har doim bog‘lovchi vazifasida bo‘lib, o‘zidan oldin fe’l yoki boshqa so‘z talab qiladi va "masdariya" ma’nosini beradi, ya’ni أَنَّ bilan boshlangan jumla butunlikda bitta masdarga (otlashgan tushunchaga) teng bo‘ladi: عَلِمْتُ أَنَّكَ مُجْتَهِدٌ jumlasi ma’no jihatidan "tirishqoqligingni bildim" tarzida tushuniladi.

كَأَنَّ — tashbih (o‘xshatish) ma’nosini beradi va "go‘yo", "xuddi" so‘zlariga teng keladi: كَأَنَّ الفَتَاةَ قَمَرٌ (qiz go‘yo oydek). لَكِنَّ — istidrak, ya’ni oldingi gapdagi fikrni qisman inkor etib, unga qarshi yoki uni to‘ldiruvchi fikr qo‘shish ma’nosini beradi: الجَوُّ بَارِدٌ لَكِنَّ الشَّمْسَ مُشْرِقَةٌ (havo sovuq, biroq quyosh charaqlab turibdi).

لَيْتَ — tamanniy, ya’ni amalga oshishi qiyin yoki umuman mumkin bo‘lmagan orzu-istakni bildiradi: لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ (koshki yoshlik qaytib kelsa). لَعَلَّ esa tarajji, ya’ni amalga oshishi mumkin bo‘lgan umid yoki ehtimollikni, ba’zan esa qo‘rquv (tavaqqu’) ma’nosini bildiradi: لَعَلَّ المَطَرَ يَنْزِلُ غَدًا (ehtimol ertaga yomg‘ir yog‘ar).

**Amal qilish shartlari va istisno holatlari.** Harflar nasixaning amal qilishi (ya’ni ismni mansub, xabarni marfu’ qilishi) ma’lum shartlarga bog‘liq. Eng muhim istisno holatlaridan biri — "مَا الكَافَّة" بِ zarrachasining bu harflarga qo‘shilishi bilan bog‘liq. Agar إِنَّ, أَنَّ, كَأَنَّ, لَكِنَّ, لَيْتَ, لَعَلَّ harflariga مَا زائدة (kaffa — "to‘xtatuvchi" مَا) qo‘shilsa, ular o‘zining nasx (i’rob o‘zgartirish) xususiyatini yo‘qotadi va undan keyingi jumla oddiy jumla ismiya sifatida qoladi. Masalan: إِنَّمَا اللهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ (Alloh faqat yagona ilohdir) jumlasida إِنَّمَا dan keyin اللهُ marfu’ holida kelmoqda, chunki مَا kaffa إِنَّ ning amal qilish xususiyatini bekor qilgan. Bu konstruksiya, ayniqsa, "faqat, faqatgina" (hasr) ma’nosini ifodalash uchun juda keng qo‘llaniladi.

Yana bir muhim qoida — agar xabari inna ismi innadan oldin kelib qolsa va bu holatda taqdim mumkin bo‘lmagan hollarda (masalan xabar mufrad bo‘lsa), bunday tartib nahviy jihatdan xato hisoblanadi; taqdim faqat xabar shibhul jumla bo‘lgan hollarda ruxsat etiladi. Bundan tashqari, لَيْتَ dan tashqari boshqa harflar nasixaning ismi ba’zan hazf qilinishi (tushirib qoldirilishi) mumkin bo‘lgan qisqartirilgan uslubiy konstruksiyalar ham klassik matnlarda uchraydi, biroq bu holatlar nisbatan kam qo‘llaniladigan me’yordan chetga chiqish hisoblanadi.

Shuningdek, لَيْتَ fe’liga خبر sifatida kelgan jumla mudori’ fe’lli bo‘lsa, ba’zi lahjalarda ismi لَيْتَ o‘rniga سَ yoki سَوْفَ kabi istiqbol adotlari bilan birga kelishi mumkinligi haqida ham nahv adabiyotlarida alohida bahs yuritiladi. Bundan tashqari, لَعَلَّ dan keyin ba’zan نَّ (nun tavkid) qo‘shilib, umid ma’nosi yanada kuchaytirilishi mumkin — bu esa harflar nasixaning boshqa ta’kid vositalari bilan birikib, murakkab modal ma’no qatlamlarini hosil qilish qobiliyatini ko‘rsatadi. Bunday nozik holatlar mavzuni chuqur o‘rganishning amaliy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

**Harflar nasixaning noqis fe’llar bilan qiyosiy munosabati.** Harflar nasixa va noqis fe’llar (كَانَ va uning o‘xshashlari) — ikkalasi ham "nasixa" atamasi ostida birlashtirilsa-da, ular o‘rtasida bir qator tub farqlar mavjud. Birinchi farq — so‘z turkumiga oid: harflar nasixa harf (yordamchi so‘z turkumi) hisoblanadi va shu sababli ular hech qachon tasrif qilinmaydi, o‘zgarmas shaklda qoladi; noqis fe’llar esa fe’l turkumiga mansub bo‘lib, zamon, shaxs va son bo‘yicha tasriflanadi.

Ikkinchi farq — i’rob ta’siri yo‘nalishida: كَانَ va uning o‘xshashlari mubtadani marfu’ holida qoldirib, xabarni mansub holatga o‘tkazadi, harflar nasixa esa aynan teskarisini qiladi — mubtadani

mansub, xabarni esa marfu’ holida qoldiradi. Bu ikki tizim bir-biriga ma’noviy jihatdan qarama-qarshi "ko‘zgu" vazifasini bajaradi, deb ta’riflash mumkin.

Uchinchi farq — semantik yo‘nalishda: noqis fe’llar asosan zamon-aspekt (o‘tgan zamon, davomiylik, o‘zgarish) ma’nolarini ifodalasa, harflar nasixa mantiqiy-modal (ta’kid, tashbih, istidrak, tilak, umid) ma’nolarni ifodalaydi. Ba’zi murakkab jumlalarda ikkala tizim birgalikda ham qo‘llanilishi mumkin, masalan: إِنَّ خَالِدًا كَانَ مُجْتَهِدًا (albatta, Xolid tirishqoq edi) jumlasida avval إِنَّ harflar nasixa sifatida amal qilib, keyin uning xabari o‘rnida butun bir كَانَ jumlasi kelmoqda — bu ikki nasixa tizimining bir jumla ichida ketma-ket qo‘llanilishiga misoldir.

**Amaliy tahlil: Matn namunalari asosida qo‘llanish.** Harflar nasixaning amaliy qo‘llanishini yanada yaqqolroq tushunish uchun turli uslubiy matnlardan olingan namunalarni tahlil qilish foydalidir. Diniy-notiqlik uslubida إِنَّ eng ko‘p uchraydigan harf hisoblanadi, chunki u gapga qat’iylik va ishonch tusini beradi: إِنَّ الصَّبْرَ مِفْتَاحُ الفَرَجِ (albatta, sabr — najot kalitidir) kabi hikmatli iboralarda bu harf fikrning umumlashtiruvchi, tan olingan haqiqat sifatida taqdim etilishiga xizmat qiladi.

Badiiy uslubda esa كَأَنَّ tez-tez qo‘llaniladi, chunki tashbih — badiiy tasvirning asosiy vositalaridan biridir. Shoirlar va nosirlar tabiat hodisalarini, inson qiyofasini tasvirlashda كَأَنَّ yordamida kutilmagan, ta’sirchan o‘xshatishlar yaratadilar: كَأَنَّ النُّجُومَ مَصَابِيحُ فِي السَّمَاءِ (yulduzlar go‘yo osmondagi chiroqlardek) kabi.

Ilmiy-akademik uslubda esa أَنَّ ayniqsa keng qo‘llaniladi, chunki u fikrni bog‘lovchi, dalil keltiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi: أَثْبَتَتِ الدِّرَاسَاتُ أَنَّ اللُّغَةَ العَرَبِيَّةَ غَنِيَّةٌ بِالتَّرَاكِيبِ (tadqiqotlar arab tilining tuzilmalarga boyligini isbotladi) kabi ilmiy jumlalarda أَنَّ dalil-asos keltirish vazifasini bajaradi. Bunday uslubiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, harflar nasixaning tanlovi nafaqat grammatik, balki matn janri va uslubiy maqsadga ham bevosita bog‘liqdir.

## XULOSA

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, إِنَّ va uning o‘xshashi hisoblangan olti harf — إِنَّ، أَنَّ، كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ، لَعَلَّ — arab tili nahvida "harflar nasixa" guruhini tashkil etib, jumla ismiyaning ismini mansub, xabarini esa marfu’ holatga o‘tkazish xususiyatiga ega.

Ikkinchidan, ushbu harflarning har biri o‘ziga xos semantik vazifaga ega: إِنَّ va أَنَّ ta’kid, كَأَنَّ tashbih, لَكِنَّ istidrak, لَيْتَ tamanniy, لَعَلَّ esa tarajji ma’nolarini ifodalaydi, bu ularni oddiy grammatik vosita emas, balki mustaqil mantiqiy-uslubiy kategoriya sifatida qarashni taqozo etadi.

Uchinchidan, harflar nasixaning amal qilishi ma’lum shart-qoidalarga bog‘liq bo‘lib, ularning eng muhimi — مَا الكَافَّة zarrachasi qo‘shilganda (masalan إِنَّمَا shaklida) nasx xususiyatining butunlay yo‘qolishidir.

Xulosa qilib aytganda, harflar nasixa mavzusi arab tili sintaksisining nafaqat grammatik, balki mantiqiy-uslubiy jihatdan ham muhim bo‘limi hisoblanadi va uni chuqur o‘rganish matn tahlili, tarjima va notiqlik san’ati sohalarida yuqori malaka shakllantirish uchun zaruriy shartdir.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sībawayh, ‘Amr ibn ‘Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild I-V.
2. Ibn ‘Aqīl, Bahā’ ad-Dīn. Sharh Ibn ‘Aqīl ‘alā Alfiyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Dār at-Turāth, jild I.
3. Ibn Hishām al-Anṣārī. Mughnī al-Labīb ‘an Kutub al-A‘ārīb. — Dimashq: Dār al-Fikr.
4. Al-Ghalāyīnī, Muṣṭafā. Jāmi‘ ad-Durūs al-‘Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-‘Aṣriyya, jild I.
5. Ḥasan, ‘Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif, jild I.
6. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.
7. Yushmanov N.V. Grammatika literaturnogo arabskogo yazyka. — Moskva: Nauka, 1985.
8. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.